

الگوی در سوگواری دینی؛ مطالعه موردی عملکرد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در شهادت جعفر بن ابی طالب

لیلا شریفی^۱، حسین قاضی خانی^۲

چکیده

عزاداری و بزرگداشت یاد درگذشتگان از سنت‌های پسندیده در جوامع انسانی است، اما گاهی به دلیل عدم توجه به بایسته‌ها و نبایسته‌های آن با آسیب‌هایی به همراه می‌شود. از آن جا که رفتارهای پیامبر (صلی الله علیه و آله) در جامعه همواره الگویی برای مسلمانان بوده است می‌توان نمونه‌ای مناسب از سوگواری دینی در سیره ایشان یافت. جعفر بن ابی طالب یکی از شخصیت‌های برجسته و تأثیرگذار صدر اسلام بود که نقش مهمی در تبلیغ اسلام به عنوان نماینده فرهنگی و فرمانده نظامی ایفا کرد و در نبرد موتی به شهادت رسید. شهادت جعفر بن ابی طالب واکنش‌های عاطفی و عملی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را در پی داشت که به عنوان الگویی برای عزاداری دینی در جامعه اسلامی مطرح شده است. سؤال این است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در مواجهه با شهادت جعفر بن ابی طالب چه الگویی را در سوگواری دینی به مسلمانان ارائه داد؟ پژوهش حاضر با بهره‌گیری از منابع تاریخی و حدیثی متقدم و با روش توصیفی - تحلیلی، با هدف ارائه الگویی برای سوگواری در جامعه اسلامی انجام شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که پیامبر (صلی الله علیه و آله) در ارائه الگوی سوگواری دینی از برخی سنت‌های رایج اجتماعی مانند تسلیت و تعزیت عاطفی، حمایتی از خانواده متوفی و توجه به فرزندان او بهره گرفت. ایشان همچنین سنت‌های پسندیده جدیدی همچون اطعام خانواده متوفی و عزاداری تا سه روز را بنا نهاد و از برخی سنت‌های جاهلی مانند نوحه‌گری و جزع و فزع نهی کرد.

واژگان کلیدی: شهادت جعفر بن ابی طالب، سیره پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) در عزاداری،

سنت‌های جاهلی، الگوسازی سوگواری دینی.

- نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۲۲
۱. طلبه سطح چهار تاریخ و سیره رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، جامعه الزهراء (علیها السلام)، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: l. sharifi.1395@gmail.com 0009-0006-1350-7769
 ۲. استادیار تاریخ تشیع، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.
Email: H.qazikhani@isca.ac.ir 0000-0003-3082-6586

۱. مقدمه

انسان‌ها به دلیل ظرفیت وجودی متفاوت در برابر رویدادهای زندگی واکنش‌های مختلفی دارند. غم از دست دادن عزیزان در زمره تلخ‌کامی‌هایی است که انسان را دچار اندوه و گاه بی‌تابی می‌کند. در چنین مواقعی گاه رفتارهایی صورت می‌گیرد که زبینه فرد مسلمان نیست. شهادت جعفر بن ابی طالب به عنوان یکی از حوادث ناگوار صدر اسلام، مسلمانان و شخص رسول خدا ﷺ را دچار حزن و اندوه فراوان کرد. این سؤال مطرح است که رسول خدا ﷺ در مواجهه با شهادت جعفر بن ابی طالب چه الگویی را در سوگواری دینی به مسلمانان ارائه داد؟ هدف پژوهش حاضر واکاوی مواجهه پیامبر ﷺ با شهادت جعفر بن ابی طالب است تا از این رهگذر الگویی تراز در سوگواری دینی ارائه شود؛ الگویی که با ارائه آن در سوگواری بتوان از رفتارهایی مانند صدمات جسمی، جزع و فزع، هزینه‌های هنگفت برگزاری مراسم‌های سوگواری و... کاست و چگونگی تسلی مصیبت دیده‌ها و تکریم متوفی را از آن فهم کرد. برای پاسخ به این پرسش و رسیدن به الگوی مورد نظر با رجوع به منابع کهن تاریخی و حدیثی ضمن استقراء گزارش‌های رفتار رسول الله ﷺ در شهادت جعفر بن ابی طالب در ترکیب، تلفیق و تحلیل داده‌ها چگونگی مواجهه آن حضرت با شهادت جعفر به عنوان الگویی در سوگواری دینی ترسیم شد.

در ارتباط با پیشینه، پژوهشی مستقل در مسئله پژوهش حاضر یافت نشد، اما در برخی نگاشته‌ها به صورت پراکنده به برخی واکنش‌های پیامبر ﷺ در این موضوع اشاره شده است. سید جعفر مرتضی در کتاب *الصحیح من سیره النبی الاعظم* در جریان ذکر نبرد موته به شهادت جعفر و اتفاقاتی که پس از آن واقع شده اشاره کرده است و برخی از واکنش‌های رسول اکرم ﷺ را ذکر نموده، اما از الگوگیری یا الگوسازی آنها سخنی نگفته است. در کتاب *های جعفر بن ابی طالب* اثر محمد جواد الغبان (۱۳۷۳ ه.ق) و *شهداء حول الرسول* جعفر بن ابی طالب اثر اشرف محمد الوحش (۱۹۹۸ م) که در زمره آثار تراجم تک‌نگاری است و شخصیت، فضایل و شهادت جعفر را بررسی نموده است از گریه رسول خدا ﷺ و رفتن به خانه اسماء پس از شهادت جعفر سخن به میان آمده است.

در کتاب *عقب الریاحین فی سیره ذی الجناحین جعفر بن ابی طالب و آله* اثر نایف منیر

فارس (۱۴۳۲هـ.ق) که کتابی جامع در مورد زندگی جعفر است و کتاب زندگی پرافتخار حمزه و جعفر، دو شهید ممتاز به قلم محمدی اشتهاردی (۱۳۹۶) فقط از برخی واکنش‌های پیامبر ﷺ همانند حزن و اندوه ایشان و دیدار خانواده جعفر، بدون هیچ تحلیلی یاد شده است. همچنین در کتاب جعفر طیار مردی که اگر می‌بود.. اثر معاریان (۱۳۹۷) که زندگی جعفر را از ولادت تا شهادت به تصویر می‌کشد، در شهادت او از حزن و اندوه پیامبر ﷺ و دلجویی از خانواده جعفر به طور مختصر سخن گفته است.

۲. واکنش رسول خدا ﷺ در سوگ جعفر بن ابی طالب

پس از بعثت رسول اکرم ﷺ و اعلام و تبلیغ دین اسلام جعفر بن ابی طالب از کسانی بود که در همان روزهای نخستین اسلام آورد (ابن سعد، ۱۴۱۸هـ.ق، ۲۵/۴؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹هـ.ق، ۳۶۱/۱) و همواره همراه و در کنار پیامبر ﷺ بود. ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی او باعث شد در دوران مکی، پیامبر ﷺ او را به همراهی مسلمانان در هجرت به حبشه امر کند (قمی، ۱۳۶۳، ۱۷۶/۱) و در واقع ایشان مبلغ و نماینده فرهنگی پیامبر ﷺ به حبشه بود. پس از استقرار پیامبر اسلام ﷺ در مدینه و باگذشت حدود پانزده سال از مهاجرت به حبشه، ایشان به همراه گروهی از مسلمانان در سال هفتم هجرت و پس از فتح خیبر به مدینه بازگشت و در سفر پیامبر ﷺ به مکه، در عمره القضاء، پیامبر ﷺ را همراهی کرد (بیهقی، ۱۴۰۵هـ.ق، ۳۳۷/۴) و سرانجام در سال هشتم هجری در نبرد موتة یکی از فرماندهان سه‌گانه بود که به شهادت رسید (واقعی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۷۵۶/۲). آنچه دارای اهمیت است برخورد و واکنش پیامبر در شهادت ایشان است که هم از نظر اسوه و الگو بودن سیره پیامبر و هم به دلیل شخصیت والای جعفر بن ابی طالب در خور توجه و دقت است و واکنش رسول خدا ﷺ در این محورها قابل بررسی است.

۱-۲. تقویت سنت‌های پسندیده در سوگواری

جوامع مختلف برای سوگواری آداب و سنت‌هایی دارند که برآمده از آموزه‌ها، تاریخ، باورها و ارزش‌های آنان است. پیامبر اسلام ﷺ برای سوگواری درگذشتگان از سنت‌های جامعه عصر خود که از نظر اسلام منعی نداشت نهی نکرد بلکه بر مواردی از آن که پسندیده بود نیز تأکید داشت.

۲-۲. واکنش‌های عاطفی در سوگواری

۲-۱. حزن و اندوه

از دست دادن عزیزان انسان را دچار غم و اندوه می‌کند و این ناشی از احساس و عواطف انسانی است و مختص جامعه اسلامی و مسلمانان هم نیست. هر اندازه ارزش و منزلت متوفی نزد بازماندگان بیشتری باشد حزن و اندوه در فراق او نیز بیشتر می‌شود. در شهادت جعفر بن ابی طالب غم و اندوه پیامبر صلی الله علیه و آله چیزی نبود که مخفی بماند و کسی متوجه آن نشود؛ چون وی یکی از بهترین یاران و نزدیکان خود را از دست داده بود. ناراحتی پیامبر صلی الله علیه و آله در شهادت جعفر بن ابی طالب آنقدر بود که نزدیکان پیامبر صلی الله علیه و آله از این حزن و اندوه سخن گفته‌اند و به آثار این حزن در چهره و رفتار آن اشاره کرده‌اند. از عایشه نقل شده است: «وقتی خبر شهادت جعفر رسید، حزن و غم و اندوه را در چهره پیامبر صلی الله علیه و آله دیدیم» (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۸/۲) حالت رسول خدا صلی الله علیه و آله در بازگشت از خانه جعفر بن ابی طالب در حالی که چشمانش اشکبار بود و عبایشان بر زمین کشیده می‌شد حکایت از غم اندوه فراوان حضرت می‌کرد که در مصیبت پسر عمویش بر او وارد شده بود (ر.ک.، یعقوبی، بی تا، ۶۶/۲).

اندوهگین شدن هنگام درگذشت عزیزان مسئله‌ای نبود که برای بار نخست برای رسول خدا صلی الله علیه و آله پدید آمده باشد. با وفات حضرت خدیجه علیها السلام و ابوطالب علیه السلام نیز غم و ناراحتی پیامبر صلی الله علیه و آله چنان زیاد شد که آن سال را عام‌الحرزن نامیدند. (مقریزی، ۱۴۲۰ هـ.ق، ۲۳/۱) همچنین گزارش‌هایی از غم و اندوه ایشان در وفات پسرش، ابراهیم، و شهادت عمویش، حمزه علیه السلام، بیان شده است (ابن‌هشام، بی تا، ۹۶/۲). با این حال، حزن و اندوه آن حضرت در فقدان جعفر بن ابی طالب آنقدر زیاد بود که در دوره‌های بعد هم ائمه علیهم السلام به آن اشاره کرده‌اند. از جمله امام سجاد علیه السلام می‌فرماید: «روزی سخت‌تر از اُحد بر رسول خدا صلی الله علیه و آله به خاطر کشته شدن حمزه نبود و پس از آن جنگ موته که جعفر، پسر عمویش، کشته شد» (صدوق، ۱۳۷۶. الف، ص ۴۶۲).

از دست دادن جعفر برای پیامبر صلی الله علیه و آله چنان سخت بود که فرمود: «همانا! انسان به واسطه داشتن برادر و پسر عمو احساس زیادی (نیرو) می‌کند». (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۷/۲) سختی از دست دادن جعفر بن ابی طالب برای پیامبر صلی الله علیه و آله زمانی که به گزارش‌های مربوطه به آن مراجعه می‌شود بیشتر درک می‌شود: «پیامبر صلی الله علیه و آله پس از شهادت جعفر، علی علیه السلام را به کاری نفرستاد الا اینکه آیه

«رب لا تَذْرِنِي فرداً و أنت خير الوارثين» (انبیاء: ۸۹) را تلاوت می‌کرد» (مسعودی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۴۲۲/۲) که نشان می‌دهد فقدان ایشان بر پیامبر بزرگوار اسلام ﷺ تا چه اندازه سخت و دشوار بوده است.

۲-۲-۲. گریه کردن و دستور به گریه برای جعفر بن ابی طالب

گریه کردن بر مرگ عزیزان نمادی از غم و اندوه و نشان رابطه عاطفی با فرد درگذشته است. رسول خدا ﷺ نه تنها در غم از دست دادن جعفر اندوهگین بود بلکه بر فقدانش می‌گریست. به نقل از عبدالله، پسر جعفر، آمده است: «پیامبر ﷺ به منزل ما آمد و خبر مرگ پدرم را به مادرم داد، درحالی که ناراحت بود و از چشم‌هایش اشک جاری بود و بر محاسنش می‌چکید». (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۷/۲) در روایت دیگری از امام صادق ﷺ نقل شده است که هنگام شهادت جعفر و زید، رسول خدا ﷺ وارد خانه شد و بسیار گریه می‌کرد و می‌گفت: «آن دو هم صحبت و مونسان من بودند که همگی رفتند» (جرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲۸۰/۳). از آنجاکه جعفر بن ابی طالب از خویشان پیامبر ﷺ بود و در راه اسلام به ویژه در دوران هجرت به حبشه زحمات فراوانی کشیده بود و پیامبر ﷺ نیز به ایشان علاقه داشت و شخصیت ایشان به عنوان یک عنصر تأثیرگذار در گسترش اسلام و اینکه دارای کمالات و فضایل ویژه‌ای بود، شهادت او برای پیامبر ﷺ بسیار سخت بود. بنابراین، سزاوار است که آن حضرت ﷺ در فراقش گریان باشند. این گریه پیامبر ﷺ هم جنبه عاطفی داشت و هم به دلیل خسروانی بود که از فقدان او به جامعه اسلامی وارد شده بود.

پیامبر اسلام ﷺ علاوه بر اینکه بر فقدان جعفر گریه کرد به دیگران نیز سفارش نمود که بر او گریه کنند. برای مثال وقتی حضرت زهرا ﷺ خبر شهادت جعفر را شنید و برای او گریه کرد و فریاد «وا عماء» سر داد. پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «بر مثل جعفر گریه‌کنندگان باید گریه کنند» (بلذری، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۴۳/۲). این سخن علاوه بر اینکه نشان از بزرگداشت جعفر و شدت غم از دست دادن اوست نشان از وقوع حادثه‌ای بزرگ و فقدان شخصی عظیم است. در واقع چنین بود؛ چون پیامبر ﷺ شخصی را از دست داده بود که با فضائلی که داشت، الگو بود و از طرفی، این کلام و عملکرد پیامبر ﷺ مجوزی برای گریه کردن بر میت است. البته این کار پیامبر ﷺ مسبوق به سابقه بود؛ همانطور که پس از شهادت حمزه نیز بر ایشان گریه کرد و با غم و اندوه فراوان فرمود: «مصیبتی مثل مصیبت تو به من نرسیده» (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲۹۰/۱) و از اینکه او گریه کنی

نداشت اظهار ناراحتی نمود و فرمود: «عمویم، حمزه، گریه‌کنی ندارد» و در پی آن، زنان انصار به خانه حمزه رفتند و بر او گریستند و پیامبر ﷺ هم آنان را دعا نمود (ابن هشام، بی تا، ۹۹/۲).

۲-۳. واکنش‌های حمایتی

۲-۳-۱. رفتن به خانه جعفر بن ابی طالب و عرض تسلیت به اسما

از جمله کارهای پیامبر ﷺ برای تکریم و حمایت از خانواده جعفر رفتن به خانه او برای عرض تسلیت بود. البته این سنت از قبل هم وجود داشت و برای تسلی بازماندگان به آنها سر می‌زد. برای مثال، پیامبر ﷺ در مرگ سعد بن معاذ، در تشییع جنازه او حضور یافت و به مادر سعد تعزیت و تسلیت گفت (ابن سعد، ۱۴۱۸ ه.ق، ۳۳۱/۳). یا زمانی که امیرالمومنین علیؑ با گریه، خبر وفات مادرش، فاطمه بنت اسد، را به پیامبر ﷺ داد، ایشان با او ابراز همدردی نمود و فرمود: «خدا مادرت را رحمت کند! اگر مادر تو بود، مادر من هم بود» (صدوق، ۱۳۷۶ الف، ص ۳۱۴) و با این سخن حضرت علیؑ را تسلی داد.

در اکثر گزارش‌ها، تعزیت و تسلیت پیامبر ﷺ به خانواده جعفر را قبل از بازگشت لشکر مسلمانان از جنگ موته بیان کرده‌اند و گفته‌اند که پیامبر ﷺ از طریق غیب به ماجرای موته آگاه شد. رسول خدا ﷺ در همان روزی که جعفر شهید شد به خانه اسما بنت عمیس رفت تا خبر شهادت او را به خانواده‌اش بدهد و آنها را تسلی و دل‌داری دهد. (واقعی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۷۶۶/۲) نکته‌ای که در این گزارش‌ها به چشم می‌خورد این است که برخی منابع به طور صریح بیان کرده‌اند که پیغمبر ﷺ از طریق غیب صحنه جنگ موته را مشاهده کرد و بر فراز منبر برای مردم بیان کرد (واقعی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۷۶۲/۲). البته برخی منابع دیگر اشاره‌ای به چگونگی باخبر شدن پیامبر ﷺ نکرده‌اند و فقط گزارش داده‌اند که پیامبر ﷺ صحنه‌های جنگ فرماندهان در موته را بیان نمود (ابن هشام، بی تا، ۳۸۰/۲) که ممکن است از طریق غیب آگاه شده باشد یا مسلمانان زمانی که برگشتند برای ایشان گزارش کرده باشند. طبق نقل بخاری: «پیامبر ﷺ خبر شهادت زید و جعفر و عبدالله بن رواحه را به مردم داد قبل از اینکه خبر کشته شدن آنها را بیاورند» (بخاری، ۱۴۲۲ ه.ق، ۱۴۳/۵) و همچنین سخن عبدالرحمان بن سمره که از طرف خالد مأمور به گزارش جنگ به پیامبر ﷺ است و قبل از اینکه او سخنی بگوید پیامبر ﷺ تمام ماجرا را برای مردم بیان نمود و آنها گریه کردند (اصفهانی، بی تا، ص ۳۱). معلوم می‌شود

گزارش‌های دسته اول که بر آگاهی پیامبر ﷺ از طریق غیب دلالت دارد، معتبرتر است.

۲-۳-۲. دلجویی و حمایت از فرزندان جعفر و دعای خیر در حق آنان

معمولاً کودکان در حادثه ازدست دادن والدین آسیب فراوان می‌بینند؛ چراکه حامیان اصلی خود را از دست می‌دهند. به ویژه آنکه در مراسم سوگواری نیز کودکان مورد غفلت قرار می‌گیرند و کسی مراقب احوال آنان نیست. بنابراین، توجه به کودکان و دلجویی از ایشان می‌تواند از سنت‌های پسندیده باشد. پیامبر اسلام ﷺ زمانی که به خانه جعفر رفت تا خبر شهادت او را بدهد، سراغ فرزندان جعفر را گرفت. اسما چنین نقل می‌کند: «در روزی که جعفر و اصحابش شهید شدند، پیامبر ﷺ نزد من آمد و گفت: پسران جعفر کجا هستند؟ من آنها را نزد ایشان آوردم و پیامبر ﷺ آنها را به خود چسبانید و بویید» (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۶/۲). در گزارش عبدالله بن جعفر آمده است: «حضرت ﷺ دست بر سر آنها کشید» (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۶/۲) و یتیم‌نوازی نمود و آنها را مورد لطف و محبت خود قرار داد و بالاتر از همه اینکه آنها را تحت کفالت و حمایت خود قرار داد و خود را ولی آنها در دنیا و آخرت خواند تا اسما ترسی از یتیمی فرزندان خود نداشته باشد (ابن سعد، ۱۴۱۸ هـ.ق، ۲۸/۴؛ ذهبی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۳۵۶/۳). پیامبر ﷺ با این کار از خانواده جعفر حمایت و تکریم نمود.

پیامبر ﷺ عبدالله بن جعفر را پس از بازگشت از خانه جعفر با خود به مسجد برد و در پایین منبر نشاند و خود بر منبر از شهادت جعفر و فضائل او گفت. (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۶/۲؛ بیهقی، ۱۴۰۶، ۳۷۱/۴) در اقدامی دیگر، عبدالله و برادرش را تا سه روز نزد خود و در خانه خود نگه داشت و آنان را اطعام کرد و هر کجا می‌رفت آنها را نیز با خود می‌برد (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۶/۲؛ بیهقی، ۱۴۰۵، ۳۷۱/۴). این اقدامات پیامبر ﷺ هم جنبه عاطفی داشت و هم جنبه حمایتی؛ چون فرزندان جعفر کم‌سن و سال بودند و نیاز به محبت پدران داشتند. از طرفی، حامی و تکیه‌گاه خود را از دست داده بودند و پیامبر ﷺ با این کار به حمایت از آنها اقدام نمود. از دیگر اقدامات پیامبر ﷺ دعای خیر در حق فرزندان جعفر بود؛ دعای آن حضرت هم باعث دلگرمی خانواده جعفر می‌شد و هم این شهید به عنوان الگویی در جامعه معرفی می‌شد؛ زیرا دعای پیامبر ﷺ حکایت از شخصیت والای جعفر داشت (واقعی، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۷۶۷/۲). در برخی منابع آمده است که پیامبر ﷺ برکت و خیر در معامله و کسب و کار را برای

عبدالله بن جعفر از خداوند طلب کرد و این دعا را سه بار تکرار نمود و از عبدالله نقل شده است: «خرید و فروشی نکردم مگر اینکه برای من در آن سود و برکت بود». (ابن سعد، ۱۴۱۸ هـ.ق، ۲۸/۴؛ ذهبی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۴۳۰/۵؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۳۷/۴). دعاهای ویژه پیامبر ﷺ برای فرزندان جعفر نشان از شخصیت ممتاز و والای جعفر دارد که پیامبر ﷺ به دلیل احترامی که برای او قائل بود حتی برای بازماندگانش نیز دعای خیر نمود.

۲-۳-۳. یاد کردن فضایل جعفر بن ابی طالب

یکی از اموری که در مراسم عزادای دیده می شود، یادکردن از درگذشتگان است. یادهایی که گاهی با بزرگنمایی فرد تازه درگذشته همراه است، اما سنت پیامبر ﷺ در تعزیت جعفر، یادکردن از کارهای پسندیده جعفر است. قدم نهادن جعفر در راه خدا و مطیع امر خدا بودن، در راه حق تردید به خود راه ندادن و مغلوب شیطان نشدن (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۷/۲ و ۷۶۲) از جمله فضایل و ویژگی های شخصیتی جعفر است که پس از شهادتش از زبان پیامبر ﷺ نسبت به او بیان می شود. امام صادق (علیه السلام) می فرماید: «هنگام وفات جعفر و زید، رسول خدا ﷺ وارد خانه شد و بسیار گریه کرد و فرمود: «آن دو هم صحبت و مونس من بودند که رفتند» (صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق، ب، ۱۷۷/۱). این کلام نبی مکرم اسلام ﷺ نشان از جایگاه و نقش ویژه جعفر بن ابی طالب نزد آن حضرت دارد. در برخی منابع، علاوه بر اینکه پیامبر ﷺ آن دورا مونس و هم سخن خود می داند آنها را برادر خود نیز می خواند (ر.ک. ابن عبد البر، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۵۴۶/۲). پیامبر ﷺ همچنین درخواست اسماء برای بیان ویژگی ها و فضایل جعفر و آگاهی مردم از آن را پذیرفت و بر منبر رفت و جایگاه و فضیلت جعفر را این چنین بیان کرد: «همانا انسان با داشتن برادر و پسر عمو احساس قدرت و پشتیبان دارد؛ آگاه باشید! جعفر شهید شد و خداوند برای او دو بال قرار داد که در بهشت با آن پرواز می کند» (واقعی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۷۶۷/۲).

سید جعفر مرتضی (مرتضی عاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۱۵۰/۲۰) می گوید: «از آنجا که اسماء زنی عاقل و فهمیده بود، این درخواست را برای فخرفروشی و مباحات به جعفر در برابر مردم مطرح نکرد و نمی خواست از خون جعفر برای اهداف مادی و دنیوی استفاده کند، بلکه هدفش این بود که مردم، برای رسیدن به مقامات عالی در دفاع از دین مشتاق شوند و به تزکیه و تطهیر نفس پردازند و از طرفی سخنان مسموم کینه ورزان که نسبت به جعفر و تشکیک در جهاد و هجرتش بیان کرده اند از بین برود».

درخواست اسماء از پیامبر ﷺ در واقع برای الگوسازی از شخصیت و فضایل جعفر مطرح شد و پیامبر ﷺ هم با پذیرش و اقدام به آن بر این مسئله مهر تأیید نهاد. در واقع، این رفتار و تحلیل سید جعفر مرتضی نشان از آن دارد که بیان ویژگی‌های ممتاز متوفی که می‌تواند بر ارتقای فرهنگی جامعه و نقش‌آفرینی افراد در امور دینی مؤثر باشد مورد تأیید است و غلو و فضیلت‌تراشی نادرست و بیان آن در این‌گونه مراسم‌ها زیبنده نیست.

۲-۴. ایجاد سنت جدید

سیره و روش پیامبر اسلام ﷺ در تمام امور برای مسلمانان الگوست. در موارد متعدد ایشان سنت‌های نیکویی را پایه‌گذاری کردند که نه فقط مورد پذیرش شرع بود که عقل بشری نیز آن را می‌پسندید. در پی شهادت جعفر بن ابی طالب نیز براساس واکنش‌های پیامبر ﷺ برخی سنن نیکو و پسندیده شکل گرفت.

۲-۴-۱. اطعام خانواده متوفی

بسیاری از مورخین معتقدند که سنت اطعام خانواده متوفی پس از شهادت جعفر بن ابی طالب، توسط پیامبر ﷺ بنا نهاده شده است. از امام صادق ع آمده است: «پس از شهادت جعفر بن ابی طالب، پیامبر ﷺ به حضرت زهرا ع سفارش کرد که طعامی آماده کند و تا سه روز برای اسماء و سایر زنان ببرد و نزد آنها سه روز اقامت کند» (کلینی، ۱۳۶۲، ۲/۳۱۷). براین اساس به واسطه آن، سنتی ایجاد شد که برای اهل مصیبت تا سه روز طعام آماده کنند. در عرب این طعام را الوضیمه می‌گویند که همان طعام عزاداری است (ابن منظور، ۱۴۱۴ ه.ق، ۱۲/۶۴۰). اگرچه برخی منابع آوردند که پیامبر ﷺ به حضرت زهرا ع دستور دادند که این کار را انجام دهد (ر.ک.، کلینی، ۱۳۶۲، ۳/۲۷؛ برقی، ۱۳۷۱، ۲/۴۱۹)، منابع دیگری هم وجود دارد که خطاب پیامبر ﷺ را متوجه اهلش می‌دانند و فقط دخترش به تنهایی مورد خطاب نبوده است (ر.ک.، واقدی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲/۷۶۶؛ ابن سعد، ۱۴۱۸ ه.ق، ۸/۲۲۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ه.ق، ۲/۴۳).

از دیگر سفارشات پیامبر اکرم ﷺ در کنار اطعام خانواده میت، ماندن در کنار آنها (ر.ک.، کلینی، ۱۳۶۲، ۳/۲۷) و تسلی دادن (ر.ک.، برقی، ۱۳۷۱، ۲/۴۱۹) به آنهاست که از نظر روان‌شناسی هم انسان صاحب عزا نباید تنها بماند و بودن شخص دیگر و اقارب در کنارش از مصیبت او می‌کاهد.

۲-۴-۲. سوگواری برای متوفی تا سه روز

با آنکه حضور نزد خانواده متوفی و عرض تسلیت امری پسندیده است، اما گاه این حضور طولانی می شود و زحمات زیادی برای خانواده متوفی ایجاد می کند. در گزارشاتی آمده است که پیامبر ﷺ مهلت داد که مردم تا سه روز نزد خانواده جعفر بیایند و عرض تسلیت و تعزیت داشته باشند و بعد از سه روز آن جناب آمد و فرمود: «بعد از امروز دیگر بر برادرم گریه نکنید و فرزندان برادرم را نزد من بیاورید» و سلمانی را خواست تا موهای آنها را بتراشد (ابن سعد، ۱۴۱۸ هـ.ق، ۲۷/۴؛ ابن جوزی، ۱۴۰۲ هـ.ق، ۳/۳۴۶).

۲-۵. نهی از سنت های ناپسند

بسیاری از اقدامات رسول خدا ﷺ برای فرهنگ سازی در جامعه بوده است و در این مسیر برخی سنت های جاهلی را که مورد رضایت خداوند نبود از آن نهی نمود. از جمله این سنت ها، سنت های عزاداری بود که برخی دگرگون شدند.

۲-۵-۱. نهی از نوحه گری

پیامبر ﷺ همانطور که بر ایجاد برخی سنت های پسندیده تأکید داشت و با رفتارهای خود از درد و رنج مصیبت دیدگان می کاست، از برخی سنن ناپسند و جاهلی نیز نهی فرمود. یکی از سنن رایج در جامعه جاهلی این بود که وقتی کسی از دنیا می رفت زنان نوحه گر را دعوت می کردند که با آهنگ های مخصوص خود و اشعار پر از دروغ و فریب بر مرگ او نوحه سرایی کنند که آن را امتیازی برای میت و نشانه تکریم و احترام او می دانستند. حتی بزرگان و اشراف، عده ای را برای این کار اجیر می کردند تا مجلس مردگان شان با شکوه تر برگزار شود (ر.ک.، جواد علی، بی تا، ۱۵۲/۹-۱۵۵) که این حالت، غیر از گریه و ناراحتی به سبب فقدان دادن عزیزانشان بود. رسول خدا ﷺ فرمود: «الْيَا حَتُّهُ مِنْ عَمَلِ الْجَاهِلِيَّةِ؛ نوحه گری از اعمال جاهلیت است» (واقدی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۳/۱۰۶).

۲-۵-۲. نهی از جزع و فزع

از دیگر کارها و سنت های جامعه جاهلی این بود که در مصیبت فریاد «وَأَذْلَاهُ وَثَكْلَاهُ وَوَأَحْرَبَاهُ يَا وَاحِزْنَاهُ؛ وای از ذلت، ای کسی که مادرت به عزایت نشسته، وای از جنگ، وای از غم و خزن» سر می دادند (مجلسی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲/۴۴۶). پیامبر ﷺ به حضرت زهرا (علیها السلام) سفارش نمود: «لَا تَدْعِي بِذُلٍّ وَ

لَا تُكَلِّمُوا وَلَا حَرْبٍ؛ نخوان به ذلت و به فرزند مردگی و گلابیه از جنگ» (صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق. ب، ۱/۱۷۶). تا مبادا در عزای جعفر کسی چنین کاری کند و جزع و فرع نماید چون این‌گونه سخنان نشان از ذلت و خواری و جزع و فرع است. بنابراین، رسول خدا ﷺ از این کارهای جاهلی نهی کرد؛ چون نه تنها با مقام شهید سازگاری ندارد از آن رو که بیانگر جزع و فرع است، اجر انسان را ضایع می‌کند. روایت امام باقر علیه السلام نیز مؤید این سخن است که می‌فرماید: «بالاترین حد جزع، با صدای بلند و اوایل گفتن، صیحه زدن و با صدای بلند گریه کردن و لطمه به صورت است... و آن مذموم است و خداوند اجر شخص را ضایع می‌کند و از بین می‌برد» (کلینی، ۱۳۶۲، ۳/۲۲۳).

۲-۵-۳. نهی از لطمات جسمی و پاره کردن پوشش

گریبان چاک دادن، لطمه به صورت و سینه زدن، خاک و گل بر سر و صورت مالیدن در عزای فرد تازه درگذشته، آیین و رسوم جاهلیت بود (جوادعلی، بی تا، ۱۵۲/۹-۱۵۵). نمونه این سنت در مرگ عبدالمطلب، جد پیامبر صلی الله علیه و آله، به چشم می‌خورد که زنان با گریبان چاک دادن و موپریشان کردن از این مصیبت اظهار ناراحتی کردند. پیامبر صلی الله علیه و آله همواره در احادیث متعدد از این عمل نهی کرده است. همان‌طور که وقتی خبر شهادت جعفر بن ابی طالب را به همسرش، اسماء بنت عمیس، داد به ایشان فرمود: «لا تقولی هجرا ولا تضری صدرا» (واقفی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲/۷۶۶؛ ابن سعد، ۱۴۱۸ هـ.ق، ۲۲۰/۸؛ بلاذری، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۱/۲۸۰)؛ یعنی سخن و کلام ناپسند یا قبیح نگو و بر سینه‌ات مکوب، این کلام پیامبر صلی الله علیه و آله در آن برهه از تاریخ اسلام نشانه آن است که در آن جامعه افراد در زمان مصیبت این اقدامات را انجام می‌دادند و به خود آسیب می‌رساندند و سخنانی مخالف قضا و قدر الهی می‌گفتند؛ در واقع به خدا اعتراض می‌کردند. رسول خدا صلی الله علیه و آله در شهادت جعفر پیشاپیش از انجام آن نهی فرمود. این مسئله در اسلام اهمیت زیادی دارد، به‌گونه‌ای که پیامبر صلی الله علیه و آله پس از فتح مکه یکی از شروط بیعت با زنان را لطمه نزدن به صورت، لباس و گریبان پاره نکردن و نوحه نخواندن در عزای تازه درگذشتگان قرار داد (کلینی، ۱۳۶۲، ۵/۵۲۷) و حتی در برخی روایات کسانی را که این کارها را انجام می‌دادند، لعن کرد و فرمود که آنها از ما نیستند (شهیدثانی، بی تا، ص ۱۰۸).

۳. نتیجه گیری

یکی از سنت‌های کهن که در همه جوامع به چشم می‌خورد سوگواری و عزاداری در فقدان عزیزان بوده است که البته با توجه به تفاوت فرهنگ‌ها در جوامع مختلف به شیوه‌های گوناگون انجام می‌گرفته است و در مواردی منجر به آسیب‌هایی در جامعه می‌شد که جامعه عرب جاهلی نیز از این قاعده مستثنا نبود.

ظهور اسلام و الگو و اسوه بودن رسول خدا ﷺ که اکثر مسلمانان بر آن اتفاق نظر دارند، موجب شد سخنان و رفتارهای ایشان همواره مورد توجه و دقت نظر قرار گیرد. بنابراین، در موضوع عزاداری نیز واکنش‌های رفتاری رسول خدا ﷺ در شهادت جعفرین ابی طالب را می‌توان در قالب الگویی مناسب برای سوگواری و عزاداری ترسیم و ارائه نمود که عبارتند از: واکنش‌هایی مانند گریستن، اندوهگین شدن، عرض تسلیت به خانواده متوفی که جنبه تأییدی و امضایی سنت‌های قبل بود؛ اطعام خانواده میّت و سوگواری تا سه روز که جنبه تأسیسی داشت؛ و نهی از نوحه‌گری، جزع و لطمات جسمی که جنبه طردی داشت.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۴). مترجم: الهی قمشه‌ای، مهدی. قم: ام‌ابیهها.
۱. ابن اثیر، عزالدین (۱۴۰۹ ه.ق). *اسدالغابه فی معرفه الصحابه*. بیروت: دارالفکر.
۲. ابن جوزی، ابوالفرج (۱۴۰۲ ه.ق). *المنتظم فی تاریخ الامم والملوک*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. ابن حجر عسقلانی، شهاب الدین (۱۴۱۵ ه.ق). *الاصابه فی تمییز الصحابه*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴. ابن سعد، محمد (۱۴۱۸ ه.ق). *طبقات الکبری*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۵. ابن عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲ ه.ق). *الاستیعاب فی معرفه الأصحاب*. محقق: البجاوی، علی محمد. بیروت: دارالجیل.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ه.ق). *لسان العرب*. بیروت: دارصادر.
۷. ابن هشام حمیری معافری، ابو محمد (بی تا). *السیره النبویه*. بیروت: دارالمعرفه.
۸. اصفهانی، ابوالفرج (بی تا). *مقاتل الطالبین*. بیروت: دارالمعرفه.
۹. یخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ ه.ق). *الجامع المسند الصحیح المختصر من مسائل رسول الله*. محقق: محمد زهیر بن ناصر الناصر. بی تا: دارطوق النجاه.
۱۰. برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱). *المحاسن*. محقق: جلال الدین. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۱۱. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ ه.ق). *انساب الاشراف*. بیروت: دارالفکر.
۱۲. بیهقی، ابوبکر (۱۴۰۵ ه.ق). *دلائل النبوه*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۳. جواد علی (بی تا). *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*. بی تا: کتابخانه مدرسه فقهت.
۱۴. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ه.ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البتین.
۱۵. ذهبی، شمس الدین (۱۴۰۹ ه.ق). *تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر و الاعلام*. بیروت: دارالکتب العربی.
۱۶. شهید ثانی، زین الدین بن علی (بی تا). *مسکن الفواد عند فقه الاحبه والاولاد*. قم: بصیرتی.
۱۷. صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶ الف). *الامالی*. تهران: کتابچی.

١٨. صدوق، محمد بن علی (١٤١٣ هـ. ق. ب). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
١٩. الغبان، محمد جواد (١٣٧٣ هـ. ق.). جعفر بن ابیطالب. بیروت: دارالزهراء.
٢٠. فارس، نایف منیر (١٤٣٢ هـ. ق.). عبق الریاحین فی سیره ذی الجناحین جعفر بن ابیطالب. کویت: مبره الال والاصحاب.
٢١. قمی، علی بن ابراهیم (١٣٦٣). تفسیر القمی. قم: دارالکتاب.
٢٢. کلینی، محمد بن یعقوب (١٣٦٢). الکافی. تهران: اسلامیه.
٢٣. مجلسی، محمد تقی (١٤١٤ هـ. ق.). لواعص صاحبقرانی. قم: اسماعیلیان.
٢٤. محمدی اشتهاردی، محمد (١٣٩٦). زندگی پرافتخار حمزه و جعفر دو شهید ممتاز. مشهد: به نشر.
٢٥. مرتضی عاملی، جعفر (١٤٢٦ هـ. ق.). الصحیح من سیره النبی الاعظم. قم: دارالحدیث.
٢٦. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین بن علی (١٤٠٩ هـ. ق.). مروج الذهب. مصحح: اسعد داغر. قم: دارالهجره.
٢٧. معاریان، محمد مهدی (١٣٩٧). جعفر طیار مردی که اگر می بود. قم: بیت الاحزان.
٢٨. مقریزی، تقی الدین احمد بن علی (١٤٢٠ هـ. ق.). إمتاع الأسماع بما للنبی من الأحوال والأموال والحفدة والمتاع. محقق: النمسی، محمد عبد الحمید. بیروت: دارالکتب العلمیه.
٢٩. واقدی، محمد بن عمر (١٤٠٩ هـ. ق.). المغازی. بیروت: اعلمی.
٣٠. الوحش، اشرف محمد (١٩٩٨ م). شهداء حول الرسول جعفر بن ابیطالب. مصر: دارالفضیله للنشر والتوزیع والتصدیر.
٣١. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (بی تا). تاریخ الیعقوبی. بیروت: دار صادر.

